

Лілія КУЛІНЕНКО

кандидат педагогічних наук, доцент, декан педагогічного факультету Ізмаїльського державного гуманітарного університету

Ключові слова: людина, особистість, освіта, культура, громадянське виховання.

Аналізуються актуальні проблеми освіти як чинника формування громадянських якостей особистості, феномен освіти як виховання; досліджується статус виховання в системі педагогічного процесу, виокремлюються основні функції і напрями виховання в системі освіти. Фундаментальним принципом дослідження є визнання глибинної, смислотворчої єдності освіти і виховання, що забезпечує гуманістичне спрямування розвитку освітньої системи загалом, а також людиноцентричні характеристики навчально-виховного процесу в кожному навчальному закладі.

УДК 37.015.31:172.13

ОСВІТА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

© Куліненко Л., 2013

рирода освітньої системи є засадничою для розвитку будь-якого суспільства і держави. Адже саме в її рамках створюється людський капітал, що в подальшому визначатиме соціокультурні та економічні параметри конкурентоспроможності нації на регіональному та глобальному рівнях. Особливою властивістю освіти є її глибинний потенціал впливу і на особистісно-громадянські якості кожної окремої людини, і на суспільну свідомість загалом, що, зрештою, і визначає її суспільно-формульвальний та державотворчий характер. «Освітньо-виховний процес для будь-якої сучасної держави та суспільства є національним пріоритетом. Сьогодні освіта, виховання важливі не тільки як засоби індивідуального розвитку, але і як фактор якісної зміни громадського життя в цілому» [10, 375]. Освіта в цьому аспекті сама є виховним середовищем, заснованим на раціонально-вольових особистісно-суб'єктивних якостях та на інтегративно-структурній природі навчально-виховного процесу. Особливо важливо використати найповніше громадянсько-виховний потенціал осві-

ти саме в трансформаційних суспільствах, які прагнуть до всебічної демократизації та модернізації власного життя, одним із яких є й Україна. «Побудова нового громадянського, демократичного, гуманного та правового суспільства, орієнтованого на високі національні й загальнолюдські цінності, набуває актуальності в стратегії сучасної української освіти» [9, 16]. Саме на освіту як виховний феномен багато в чому розраховує українська національна спільнота у справі зародження та розвитку демократичної взаємодії між державними структурами та активним громадянським суспільством.

У межах поставленого нами концептуально-теоретичного завдання всебічного аналізу освіти як чинника формування громадянських якостей особистості важливо вивчити феномен освіти як виховання; дослідити статус виховання в системі педагогічного процесу, виокремити основні функції і напрями виховання в системі освіти.

Фундаментальним принципом нашого дослідження є визнання глибинної, смислотворчої єдності освіти і виховання, що забезпечує гуманістичне спрямування розвитку освітньої системи загалом, а також людиноцентричні характеристики навчально-виховного процесу в кожному навчальному закладі. «Гуманізація освіти і виховання пов'язана з розвитком активно-творчих можливостей людини, соціально-вольового та морального потенціалу особистості, стимулювання її прагнення до реалізації себе в інтересах суспільства, бо розвиток багатства людської природи виступає як самоціль. Така ідеальна гуманістична мета освіти і виховання – виведення кожної людини в її індивідуальному розвитку на передній край людської культури. Перехід людини на новий рівень, оволодіння культурою, зміна її ставлення до світу, інших людей і до себе, підвищення відповідальності за свої дії та їхні наслідки – основний результат гуманізації освіти і виховання» [3, 76–77]. Саме такий результат перетворює освіту на потужний інструмент виховання громадянських якостей кожної особистос-

ті, а також створює загальнодемократичний настрій в національному суспільстві, необхідний для активного впровадження демократично-громадянських реформ та модернізації українського суспільства.

Отже, звернемося до аналізу феномену освіти в аспекті його громадянсько-виховного потенціалу, який визначає можливість тієї чи іншої соціальної системи створювати та відтворювати освітніми засобами людський капітал, якому притаманні розвинені громадянські почуття і прагнення до самовдосконалення і забезпечення стабільного суспільного розвитку. «Буквальне значення терміну «освіта» – «формування образу». У цьому тлумаченні його ввів у педагогіку Йоганн Генріх Песталоцці. Це поняття багато в чому подібне до широкого розуміння виховання, тому термін «освіта» у широкому змісті використовується у деяких роботах останніх років і для позначення навчально-виховного процесу» [11, 56]. Виховна функція освіти, а особливо культурно-виховна, громадянсько-виховна, гуманістично-виховна, є фундаментальним завданням будь-якої національної освітньої системи, від виконання якого залежить адекватне сприйняття та використання національно-історичного досвіду, а також подальший соціокультурний та політико-економічний прогрес суспільства. Адже «метою освіти є відтворення культурного досвіду, гармонійна соціалізація, патріотичне та ціннісне виховання» [11, 58]. А саме ці чинники перетворюють людину на свідомого громадянина, який обізнаний та активно аксіологічно використовує національно-культурний досвід, прагне бути активним та корисним у розвитку власної громади, держави, нації, має розвинене почуття власної гідності та поваги до гідності іншої людини, прагне втілювати свої громадянські переконання та ідеали в суспільній реальності.

Статус виховання в системі педагогічного процесу, отже, є фундаментальним чинником, який виконує людинотворчі та громадянсько-формувальні функції. Врахування такого концептуально-теоретичного

принципу дасть можливість гармонійно застосовувати в структурі педагогічного процесу на всіх його рівнях гуманістично-інноваційні технології людинотворчої виховної дії. «Процес виховання є планомірним впливом на розумовий і фізичний розвиток особистості, формування її морального вигляду, прищеплювання необхідних правил поведінки. Освіта як виховання фокусується на таких принципах: єдність національного та загальнолюдського, культуровідповідність виховання, активність, збереження і розвиток мовного різноманіття, демократизація, гуманізація, безперервність і послідовність, єдність навчання і виховання, диференційність та індивідуальність виховного процесу, гармонізація родинного і суспільного виховання» [5, 245]. Такі орієнтири і принципи освіти, як виховання, дають змогу розвивати та закріплювати креативно-гуманістичне прагнення громадянина як активного суб'єкта національно-будівничого та державотворчого розвитку до самоздійснення. Цілісність педагогічно-виховного впливу має досягатися за допомогою використання новітніх інноваційно-гуманістичних технологій освіти і виховання молодого покоління, що в подальшому дасть свої результати у вигляді формування критичної маси свідомих громадян та активних членів національного суспільства серед загальної маси населення України. А це є надзвичайно актуальним завданням для нашого сучасного трансформаційного суспільства.

Проблеми духовного, морального, громадянсько-феноменологічного та ментального становлення нації нині є найгострішими і найактуальнішими в ситуації перебування України в історично-культурному перехідному періоді, в періоді активного вибору подальшої історичної долі власної нації. «Процеси, які відбуваються в українському суспільстві в останні десятиліття, загострили проблеми ментального характеру, де змінам піддаються ціннісні орієнтації, мотивація діяльності і ставлення особистості до навколишнього світу, свого призначення і долі України. Сучасне українське су-

спільство перебуває в ситуації перехідного процесу, який включає різні типи суспільної свідомості. В силу цього перед соціальними інститутами суспільства і особливо системою освіти постають складні завдання виховання високої моральності молоді, громадянськості, патріотизму, відчуття відповідальності за долю України» [12, 46]. Отже, статус виховання в системі педагогічного процесу значно підвищується, адже саме морально-виховний вплив освітнього середовища здатен пробуджувати активне прагнення молоді до самоздійснення в структурі демократично-гуманістичних громадянських ідеалів.

Освіта як виховання в цьому аспекті виконує також функцію теоретично-наукового вироблення та практично-людинотворчого застосування новітніх інноваційних методів прищеплення молоді цінностей громадянськості та прагнення до суспільно-корисної діяльності. Саме освіта як система педагогічно-виховних впливів несе в собі найпотужніший потенціал переконання особистості у її значущості для соціального, громадського, національно-державного розвитку. Тобто освіта як виховання найактивніше здійснює соціалізаційно-феноменологічну адаптацію молодої людини до сучасної соціальної реальності. «Сучасний етап суспільного розвитку потребує нового концептуального підходу до сутності, мети, завдань і змісту виховання взагалі та виховання особистості до виконання нею соціальної ролі в суспільстві зокрема. Визначальним у розумінні сутності виховання стає усвідомлення особистістю своєї ролі як суб'єкта діяльності і спілкування, своєї відповідальності перед певним колективом і суспільством, і розвиток особистості в цьому плані розглядається як процес безперервного знаходження нею нових соціальних якостей» [8, 19]. Тому метою виховання за сучасних умов стає всебічний розвиток особистості, безперервне формування та задоволення її духовних, соціальних потреб та інтересів, збагачення ціннісних орієнтацій, запитів, розкриття задатків і здібнос-

тей, духовного потенціалу при зростанні соціальної ролі самої особистості на основі її вільного самовизначення і саморегуляції. «Окрім того, специфічна сфера суспільної практики, якою є виховання, покликана відігравати активну роль у створенні середовища розвитку особистості в процесі демократизації суспільства» [7, 141–142]. Найбільші можливості для реалізації цих завдань є в системі освіти, особливо в сучасній вищій школі. Підґрунтям для такого ствердження є те, що структурно та функціонально освітній простір спрямований і на формування особистісних компетенцій людини, і на її активну соціалізацію, тобто в ідеалі повноцінно та гуманістично спрямовано формує громадянські якості особистості.

Отже, освіта в сучасному українському суспільстві, яке перебуває на стадії активної трансформації, відіграє системно-формувальну роль, адже здійснює перетворювальну-виховну функцію, закладаючи глибинні основи для подальшого демократично-громадянського розвитку людського капіталу нашої нації. А виховну роль освіти в епоху демократизаційних трансформацій взагалі важко переоцінити. «Виховання особистості в умовах демократизації має важливе теоретичне і практичне значення. Прямий зв'язок виховання особистості з проведеними в Україні реформами – економічними, політичними, соціальними, культурними – ставить особливі завдання перед усіма суб'єктами виховання, і передусім перед навчальними закладами, особливо перед тими, де готують майбутніх фахівців для різних галузей громадського життя. Людина має навчитися жити і працювати в умовах демократизації усіх сфер суспільства, усіх форм ринкових відносин. Значно зростає роль спрямованості виховання (особливо в межах загальноосвітньої школи, вищих навчальних закладів) на підготовлення творчої особистості, соціально активної, відповідальної, з високою загальною і правовою культурою» [11, 17]. Отже, освіта та її виховний потенціал як чинники формування громадянських якостей

особистості та нації загалом являють собою стратегічний ресурс державотворення, що перетворює педагогічно-виховний процес у кожному навчальному закладі на зацікавленість активізації демократичних реформ всієї національно-соціальної системи.

Світовий досвід доводить, що демократизація та гуманізація освітньої системи, навчально-виховних процесів та механізмів обов'язково позитивно впливають і на соціокультурний та громадянсько-демократичний прогрес всього національного суспільства в усіх сферах його функціонування. Саме освіта і її виховний потенціал у розвинених демократичних країнах є своєрідним «барометром», випереджальним показником тих соціально-політичних, економічних, громадянських реформ та змін, що відбуваються в подальшому. «В наш час цілі освіти в більшості країн цивілізованого світу відображають ідеї демократизації та гуманізації в царині педагогіки та філософії освіти. Зі зміною українського суспільства змінюються і цілі вищої освіти. Саме тому вищі навчальні заклади України ставлять за мету навчання і виховання нового покоління молодих людей, які стануть лідерами демократичних змін у країні і допоможуть відродити старі традиції демократії і реалізувати нові демократичні та гуманістичні ідеї і цінності в українському суспільстві» [4, 147]. Отже, однією з основних функцій та магістральним напрямом виховання в системі освіти є впровадження нових методик та технологій демократично-гуманістичного, особистісно орієнтованого педагогічно-виховного впливу на дітей і молодь з метою прищеплення їм глибоко демократично-громадянського типу мислення. «Демократизація як тенденція розвитку суспільства у ХХІ столітті поступово охоплює всі сфери суспільного та індивідуального життя особистості, змінює його стиль і ритм, потребує водночас впровадження нових підходів до підготовки та виховання здатності індивіда (і соціальних груп) до життя й творення у демократичному середовищі. Особлива роль у цьому відводиться системі освіти. Підготувати лю-

дину демократичного мислення і дії може тільки система, демократизм організації та управління якої відповідає найбільш високим показникам сучасності» [13, 3]. Звідси впливає одна з фундаментальних вимог до системи сучасної освіти, а саме: освіта і її виховний потенціал мають випереджати всі інші сфери суспільного функціонування в аспекті формування демократично-громадянських цінностей, якостей, переконань і стимулів до дії.

Отже, визначивши освіту як середовище випереджального виховання морально-громадянських, громадсько-демократичних чеснот окремої особистості та населення країни загалом, можемо детальніше визначити функціональні параметри освіти як чинника формування громадянських якостей особистості. Насамперед педагогічно-виховний потенціал національної системи освіти має пробуджувати в кожній молодій людині такі прагнення і тип мислення, в яких домінували б такі цінності, як «свобода та ініціативність особистості, що спрямовані на задоволення розумних потреб членів суспільства без шкоди для його загальних інтересів; плюралізм духовного життя суспільства, в основі якого визнання і реальне забезпечення гуманістичних і демократичних загальнолюдських цінностей; активна участь у всіх сферах суспільного життя недержавних самоврядних громадських спільностей» [6, 11–12]. Досягнення на масовому рівні таких параметрів громадянської свідомості було б видатним результатом трансформаційних перетворень нашого національного суспільства. Можливість такого досягнення зумовлюється значною мірою саме ефективним використанням виховного потенціалу української системи освіти, яка дедалі більше гуманізується та демократизується.

Отже, відзначивши фундаментальну цінність виховання як структурного елементу освіти, а також довівши ключову роль громадянсько-демократичного виховання в педагогічно-виховному процесі, звернемося до проблеми необхідності громадянського виховання, а також до його

визначення та змістово-сміслових параметрів. Загалом освітньо-виховний вплив на громадян, прищеплення їм цінностей демократії та поваги до прав людини визнано на міжнародному рівні одним із найголовніших завдань кожної європейської держави. У Декларації та Програмі виховання громадян у дусі демократії і заснованого на усвідомленні ними власних прав і обов'язків, прийнятій Радою Європи 7 травня 1999 року, зафіксовано заклик до всіх держав-членів зробити таке виховання «найважливішим компонентом усіх політичних програм і практичних дій, що стосуються сфери освіти, професійної підготовки, культури молоді» [14]. У подібних документах європейського та міжнародного рівня зафіксовані нині ключові вимоги до держав світу щодо необхідності постійних зусиль у вихованні глибинних особистісних прагнень населення, особливо у молоді, до громадянсько-правового самовизначення та самореалізації.

В Україні також на офіційному загальнодержавному та громадському рівнях визнано актуальність і необхідність громадянського виховання, що особливо стосується виховання молоді у навчальних закладах різного рівня. Виховання громадянськості молоді, її відданості справі вітчизняного державотворення, залучення юнаків і дівчат до реального суспільного життя нині визнані завданнями загальнонаціонального масштабу. «У Державних національних програмах «Освіта» (Україна XXI століття), «Національній програмі патріотичного виховання громадян, розвитку духовності», Законах України «Про освіту», «Про вищу освіту», Національній доктрині розвитку освіти України як стратегічні визначаються завдання виховання любові до Батьківщини, усвідомлення особистістю свого громадянського обов'язку, формування культури демократії. Актуальність громадянського виховання особистості зумовлюється процесом становлення України як єдиної політичної нації. В умовах поліетнічної держави воно покликане сприяти цілісності, соборності України,

що є серцевиною української національної ідеї» [2, 3]. Компетентність і відповідальність молодих громадян сприятиме формуванню в Україні громадянського суспільства, яке передбачає трансформацію правової та моральної культури особистості, розвиток національної самосвідомості і ґрунтується на визнанні пріоритету прав людини. Таке суспільство функціонує на засадах гуманізму, свободи, реальної дії закону – одного для всіх, соціальної справедливості, міжетнічної злагоди, гарантує умови для зростання добробуту народу. Отже, нині існує надзвичайно висока актуальність теоретичного дослідження і визначення потреби у громадянському вихованні, а також практичного вироблення дієвих інструментів реалізації його основних змістово-функціональних характеристик.

Висновки. Найголовнішим результатом ефективного демократично-громадянського виховання молодого покоління є значне зростання якісно-компетентнісних та морально-духовних характеристик людського потенціалу нації, що зумовило відповідні тенденції уважного ставлення до громадянської освіти і виховання у країнах розвиненої демократії. Ставши на шлях демократичного розвитку, Україна не має ін-

шого виходу, окрім формування ефективних структур та засобів громадянського виховання молодого покоління. «На сучасному етапі розвитку українського суспільства визначено найважливіші напрями громадянського виховання студентської молоді, що передбачають спрямування навчально-виховного процесу вищої школи на формування громадянськості в студентів, збагачення духовної, національної, мовної культури особистості, широке залучення молоді до громадянських цінностей та їх пізнання в процесі професійної освіти, розвиток свідомого та відповідального ставлення студентів до питань розбудови українського суспільства, реалізації власного духовного і творчого потенціалу, зміцнення зв'язку між особистими та суспільними інтересами» [1, 149]. Такі змістово-функціональні характеристики, як свідчить досвід країн розвиненої демократії, є досяжними та необхідними для реалізації, але Україні ще необхідно пройти надзвичайно важкий шлях суспільної трансформації, локомотивом на якому має стати саме система освіти як джерело громадянсько-виховної енергії та громадянсько-поведінкових компетентностей для якнайширших верств українського населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бутенко В. Г.** Громадянське виховання студентів у системі вищої технічної освіти / В. Г. Бутенко // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. Збірник наукових праць. – 2010. – № 1 (2). – С. 149–158.
2. **Василенко І. В.** Виховання громадянськості студентів засобами самоврядування у вищих навчальних закладах Канади : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія і методика виховання / І. В. Василенко. – К., 2009. – 21 с.
3. **Водолазька О. М.** Ідеї гуманізації освіти та виховання в сучасній педагогічній практиці / О. М. Водолазька // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № 978. – Серія : Валеологія: Сучасність і майбутнє. – Вип. 11. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 74–77.
4. **Годлевська В. Ю.** Гуманізація освіти як фактор демократизації суспільства. Іспанський досвід / В. Ю. Годлевська // Гуманізм та освіта : зб. мат. VIII Міжнар. наук.-практ. конф., Вінниця, 19–21 вересня 2006 р. – Вид-во ВНТУ «УНІВЕРСУМ-Вінниця», 2006. – С. 147–149.

CITED LITERATURE

1. **Butenko V.** Civic education of students in higher technical education system / V. Butenko // State management, pedagogy and psychology urgent problems. Collection of scientific papers. – 2010. – № 1 (2). – P. 149–158.
2. **Vasilenko I.** Citizenship education of students by means of self-administration in Canada colleges : Cand. Sc. {Education} self-referent discourse : 13.00.07 – theory and methods of training / I. Vasilenko. – Kyiv, 2009. – 21 p.
3. **Vodolazka O.** Ideas of education humanization and training in modern teaching practice / O. Vodolazka // Kharkiv National University named after V. Karazin bulletin. – № 978. – Series : Valeology: Present and future. – Issue 11. – Kharkiv : Kharkiv National University named after V. Karazin, 2011. – P. 74–77.
4. **Hodlievska V.** Humanization of education as a factor of society democratization. The Spanish experience / V. Hodlievska // Humanism and education: VIII International Research and Practice Conference materials collection, Vinnytsia, September

5. **Дрожжина С. В.** Мультикультуралізм як концептуальна модель та прaxeологія розуміння сучасного українського соціуму : монограф. / С. В. Дрожжина. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2009. – 288 с.
6. **Колодій А. М.** Деякі проблеми розвитку громадянського суспільства та правової держави в Україні в контексті європейської інтеграції / А. М. Колодій // Формування громадянського суспільства та правової держави в контексті європейської інтеграції. – Ч. 1. – К. : Київський національний університет внутрішніх справ, 2006. – С. 9–13.
7. **Кривоконь О. Г.** Соціальний статус і соціальна роль особи в суспільстві / О. Г. Кривоконь // Наукові записки Харківського університету Повітряних сил. – Серія : Соціальна філософія, психологія. – Харків : ХУПС, 2006. – Випуск 1 (25). – С. 139–144.
8. **Мануйлов Є. М.** Виховання особистості до виконання соціальної ролі в суспільстві / Є. М. Мануйлов // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – Харків : Право, 2011. – Вип. 7. – С. 16–21.
9. **Момотюк Л. Б.** Громадянське виховання молодших школярів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія і методика виховання / Л. Б. Момотюк. – Луганськ, 2007. – 23 с.
10. **Петрова О. І.** Соціально-філософські аспекти формування напрямків полікультурного виховання / О. І. Петрова // Інтелект. Особистість. Цивілізація: тем. зб. наук. праць із соціально-філософських проблем. – Вип. 8. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2010. – С. 375–381.
11. **Уваркіна О. В.** Освіта як соціокультурний феномен / О. В. Уваркіна // Вісник Інституту розвитку дитини. – Вип. 19. – Серія : Філософія, педагогіка, психологія : зб. наук. праць. – Київ : Вид-во Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 56–61.
12. **Червона Л. М.** Практики формування громадянської позиції студентів / Л. М. Червона // Культура і сучасність : альманах. – 2011. – № 1. – С. 46–51.
13. **Яцейко М. Г.** Демократизація як закономірність модернізації освіти в контексті глобалізації : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.10 – філософія освіти / М. Г. Яцейко. – К., 2009. – 20 с.
14. Декларация и Программа воспитания граждан в духе демократии, основанного на осознании ими своих прав и обязанностей. – Совет Европы, 7 мая 1999 года (страны участницы) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU99035.html.
- 19–21, 2006. — Vinnytsia national technical university «UNIVERSUM-Vinnytsia» publishing house, 2006. — P. 147–149.
5. **Drozhzhyna S.** Multiculturalism as a conceptual model and praxeology of understanding of modern Ukrainian society: monography / S. Drozhzhyna. — Donetsk : Donetsk National University of Economics and Trade, 2009. — 288 p.
6. **Kolodii A.** Some problems of civil society and legal state development in Ukraine in the context of European integration / A. Kolodii // Forming of civil society and legal state in the context of European integration. — Part 1. — Kyiv : Kyiv National University of Internal Affairs, 2006. — P. 9–13.
7. **Kryvokon O.** Social status and social role of the individual in society / O. Kryvokon // Kharkiv University of Air Forces scientific notes. — Series : Social philosophy, psychology. — Kharkiv : Kharkiv University of Air Forces, 2006. — Issue 1 (25). — P. 139–144.
8. **Manuilov E.** Training of personality to perform a social role in society / E. Manuilov // National University Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise bulletin. — Series : Philosophy, philosophy of law, political science, sociology. — Kharkiv : Pravo, 2011. — Issue 7. — P. 16–21.
9. **Momotiuk L.** Civic education of primary school children : Cand. Sc. {Education} self-referent discourse : 13.00.07 — theory and methods of education / L. Momotiuk. — Luhansk, 2007. — 23 p.
10. **Petrova O.** Social and philosophical aspects of multicultural education forming of directions / O. Petrova // Intellect. Personality. Civilization: thematic collection of scientific papers on social and philosophical problems. — Issue 7. — Donetsk : Donetsk National University of Economics and Trade, 2010. — P. 375–381.
11. **Uvarkina O.** Education as a sociocultural phenomenon / O. Uvarkina // Institute of Child Development bulletin. — Issue 19. — Series : Philosophy, pedagogy, psychology : collection of scientific papers. — Kyiv : National Pedagogical University named after M. Drahomanov publishing house, 2011. — P. 56–61.
12. **Chervona L.** Practice of citizenship formation among students / L. Chervona // Culture and modernity: almanac. — 2011. — № 1. — P. 46–51.
13. **Yatseiko M.** Democratization as education modernization pattern in the globalization context : Cand. Sc. {Philosophy} self-referent discourse : 09.00.10 — education philosophy / M. Yatseiko. — Kyiv, 2009. — 20 p.
14. The Declaration and Programme of education for democratic citizenship based on awareness of their rights and responsibilities. — Council of Europe, May 7, 1999 (the participating countries) [Web site]. — Access mode: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU99035.html.